

ІДЕЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТА ПОЧУТТЯ ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У статті обґрунтовано ідею сталого розвитку та почуття екзистенціальної відповідальності в сучасному соціально-філософському баченні проблеми як нової парадигми діяльності. Розкривається необхідність перегляду «споживацького» підходу у природокористуванні, утвердження у свідомості людини розуміння єдності особистісних, національно-регіональних цінностей і глобальних загальнолюдських пріоритетів, а також відчуття екзистенційної вини і відповідальності за все, що відбувається у світі.

Основним принципом ідеї сталого розвитку в її концептуальному програмному викладі є антропологічний принцип рівноваги, який розкриває екзистенційну природу людини, її гармонійну взаємодію з іншими людьми, природою та суспільством загалом. Актуальність проблеми забезпечення збалансованого розвитку цивілізації та поглиблення її філософсько-наукової обґрунтованості визначає ідею сталого розвитку як найперспективнішу ідеологію XXI ст.

Ключові слова: *сталий розвиток, екологія, економіка, народонаселення, ноосфера, конкордизм, конвергенція, Римський клуб.*

В статтє обоснована идея устойчивого развития и чувство экзистенциальной ответственности в современном социально-философском видении проблемы как новой парадигмы деятельности. Раскрывается необходимость пересмотра «потребительского» подхода в природопользовании, утверждение в сознании человека понимания единства личностных, национально-региональных ценностей и глобальных общечеловеческих приоритетов, а также чувства экзистенциальной вины и ответственности за все, что происходит в мире.

Основным принципом идеи устойчивого развития в её концептуальном программном изложении есть антропологический принцип равновесия, который раскрывает экзистенциальную природу человека, его гармоничное взаимодействие с другими людьми, природой и обществом в целом. Актуальность проблемы обеспечения

сбалансированного развития цивилизации и углубление её философско-научной обоснованности определяет идею устойчивого развития как наиболее перспективную идеологию XXI века.

Ключевые слова: *устойчивое развитие, экология, экономика, народонаселение, ноосфера, конкордизм, конвергенция, Римский клуб.*

The article proves the idea of sustainable development and a sense of existential responsibility in the modern socio-philosophical vision problems as a new paradigm of activity. Revealed the need to revise the «consumer» approach in environmental management, the statement in the minds of human comprehension of the personal, national and regional values and global, universal priorities, as well as feelings of existential guilt and responsibility for everything that happens in the world.

The basic principle of sustainable development in its conceptual software summary there are anthropological principle of balance, which reveals the existential nature of man, his harmonious interaction with other people, nature and society in General. The problem of ensuring balanced development of civilization and the deepening of its philosophical and scientific validity defines the idea of sustainable development as the most promising ideology of the XXI century.

Key words: *sustainable development, ecology, economy, population, noosphere, concordism, convergence, the club of Rome.*

Проблема сталого розвитку у сучасному науковому дискурсі, який репрезентує широкий спектр соціального, гуманітарного знання і філософії в Україні та за її межами, постала в ХХ ст. як теорія катастроф, ризикологія та конфліктологія. У центрі як виникнення, так і вирішення проблеми сталого розвитку, відповідно до соціальної, економічної та екологічної складової у її змісті, стоїть людина, що визначає міжгалузевий шлях вирішення. До розробки проблеми долучилися філософи, соціологи, економісти, екологи, педагоги, політологи. Незважаючи на значний обсяг наукових публікацій, теорія та методологія ідеї сталого розвитку розроблена недостатньо. Несистематизованими залишаються основні критерії та показники сталого розвитку, нерозкрита вповні екзистенційна природа причин виникнення і шляхів вирішення цієї вселюдської соціально-екологічної проблеми.

Метою статті є обґрунтування ідеї сталого розвитку у сучасному соціально-філософському баченні проблеми як перехід до нової парадигми життєдіяльності.

Термін «сталий розвиток» є офіційним українським відповідником англійського терміну «sustainable development», дослівний переклад якого з урахуванням контексту може бути «життєздатний розвиток», а за сенсом – «самопідтримуваний розвиток», інколи цей термін тлумачать як всебічно збалансований, стійкий розвиток. В енциклопедичному викладі концепція стійкого розвитку – це система уявлень та соціально-філософських ідей про умови і спрямованість суспільного розвитку, за якого уможливується досягнення гармонізації й узгодженості основоположних чинників соціоприродної еволюції людини, суспільства і природи. Поняття «стійкості» при цьому тлумачиться як спроможність подолати дисбаланс соціальної динаміки, запобігти кричущим диспропорціям і дисфункціям, що за сучасних умов загрожують підвалинам існування людства. Ознаками такої стійкості є життєспроможність суспільства, здатність підтримувати розвиток, запобігаючи виснаженню і стресовій напрузі. Виникнення концепції стійкого розвитку у середині 80-х років ХХ ст. було спричинене усвідомленням «меж зростання», кризою самовпевненого ліберального прогресизму, який вважав зростання й ефективність самодостатніми і безсумнівними критеріями успішності політики і економіки. Системні дослідження факторів розвитку засвідчили, що оптимальні параметри глобального соціуму мають певні обмеження: стосовно чисельності населення, невідновлюваних природних ресурсів, продуктивності економіки тощо. Відповідно у рамках концепції обґрунтовуються ідеї приборкання панеконізму, принцип коеволюції суспільства і природи [5, с. 554].

Основоположні засади концепції сталого розвитку як певного ідеологічного і філософсько-соціального напрямку були сформовані у програмній доповіді Голови Всесвітньої комісії з питань оточуючого середовища і розвитку Гро Харлем Брунтланд на засіданні Генеральної Асамблеї ООН 4 серпня 1987 р. «Наше спільне майбутнє», де зокрема сказано: «Сталий розвиток є розвитком, який задовольняє потреби теперішнього часу, але який не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби». Він передбачає два ключових поняття: а) поняття «потреби», зокрема, потреби, необхідні для існування бідних людей на світі, які повинні бути предметом першочергового пріоритету; б) поняття обмежень, які визначені станом технології і організацією суспільства щодо здатності оточуючого середовища задовольняти потреби сьогодення і майбутнього [12].

Парадигма сталого розвитку включає в себе вимоги до захисту довкілля, соціальної справедливості та відсутності расової й

національної дискримінації. В Україні визначення сталого розвитку закріплено законодавчо. В. Чалчинський, аналізуючи пов'язані між собою фрагменти нормативно-правової бази органів державної влади України у сфері реалізації цілей і завдань сталого розвитку в перехідний період та діючі організаційні форми міжнародного співробітництва у цій галузі, серед міжнародних проектів, започаткованих для сталого розвитку України, виокремлює «Програму сприяння сталому розвитку в Україні», реалізація якої почалася наприкінці 1999 року за ініціативи Програми розвитку ООН та Агенції США з міжнародного розвитку. Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) є глобальною мережею ООН у галузі розвитку. В Україні головні сфери діяльності ПРООН зосереджені на демократичному врядуванні, подоланні бідності, гарантуванні безпечного середовища, енергетиці та довкіллі [17, с. 109]. А також, у період з 1999 по 2010 рік органами державної влади України було розроблено і прийнято для реалізації низку системних концепцій і комплексних цільових програм сталого розвитку України: постанова Верховної Ради України «Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів»; розпорядження і постанови Кабінету Міністрів України «Про утворення Національної ради із сталого розвитку України»; «Концепція Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року» та інші [17, с. 114]. Водночас термін «сталий розвиток» в Україні часто вживають для означення лише неухильного зростання економічних показників країни, її регіонів, міст, сіл та окремих галузей економіки. Однак, як вважає Г. Дейлі, розбудова економіки лише на основі економічного зростання призведе до глобальної катастрофи. Сталого розвитку економіки можна досягти лише за гармонійної діяльності людини відповідно до законів живої природи. Г. Дейлі, як зазначають В. Кармазін та Ю. Огієнко, в основу своєї концепції поклав фізичні параметри, такі як закони термодинаміки, обмеженість ресурсів тощо. Зростання повинно мати межі економічності та бути якісним покращенням процесу переробки ресурсів, удосконаленням технології [6, с. 33-34]. Таким чином, можна зробити висновок про те, що сталий розвиток – це розвиток, який не обов'язково передбачає зростання, адже його метою є *достатнє*, а не *максимальне* багатство на душу населення.

Сучасне бачення проблеми сталого розвитку має свою історію виникнення і розвитку у зарубіжному та українському філософсько-науковому дискурсі. Зокрема відзначимо у розробці ідеї сталого розвитку передбачення її актуальності як застереження людині і людству у філософській і науковій теорії українського вченого-

натураліста, мислителя-енциклопедиста Володимира Вернадського – про перехід біосфери у ноосферу; у етико-філософському вченні українського письменника, філософа софійного типу філософування Володимира Винниченка – про рівновагу, конкордизм, дискордизм, колектократію; у спадщині радянського фізика, лауреата Нобелівської премії миру, діючого члена АН СРСР, співтворця водневої бомби, активного правозахисника Андрія Сахарова – про конвергенцію і примат загальнолюдських цінностей у світі; у постулатах інтегрального (теоцентричного) гуманізму, «персоналістичної демократії», християнізації усіх галузей духовної культури та екуменічному зближенні релігій Жака Марітена.

Вчення В.І. Вернадського про ноосферу включає чотири основні положення: 1) ноосфера – історично останній стан геологічної оболонки біосфери, що перетворюється діяльністю людини; 2) ноосфера – сфера розуму і праці; 3) зміни біосфери обумовлені як свідомою, так підсвідомою діяльністю людини; 4) розвиток ноосфери пов'язаний із розвитком соціально-економічних факторів [11]. За В. Вернадським, ноосфера – це стан гармонії у відносинах між людьми, людей з природою і в самій природі. Однак, як зазначає М. Булатов, оскільки замість глобальної гармонії, що розвивається, були відкриті й усвідомлені глобальні проблеми, чи «утруднення людства», науковці Інституту філософії імені Г. Сковороди НАНУ дійшли висновку, що теорія ноосфери і теорія глобальних проблем – це одна й та сама теорія, але на різних стадіях свого розвитку, і що стан ноосфери справді існує і вже склався на Землі, позаяк людська діяльність перетворилася на планетарну силу, але сутність, або ядро цього стану становить не гармонія, як її розумів В. Вернадський, а сукупність глобальних проблем, які разом розкривають т.зв. «проблему людини» [2, с. 433].

Проблему людини у її міжособистісних стосунках і зі світом, а тим самим у масштабах глобальних проблем як здатність шукати і знаходити погодження, рівновагу, внутрішню гармонію покладено В. Винниченком в основу етико-філософського вчення про конкордизм (від франц. «concorde» – погодження), 13 правил дотримання якого («... будь просто часткою природи ... будь погоджений з іншими ... будь суцільним ... будь чесним з собою ... будь послідовним ... ») допоможе людині подолати дискордизм у собі і світі відсутність рівноваги і погодження, дисбаланс і дезорганізацію (дотримання «постанови: ... в інтересах ... миру з самим собою ... бути до людей якомога терпимішим, вибачливішим, розуміючим, добрим, прощальним» [3, с. 160]; це наслідування природи: «бути в злагоді з

собою, вічно врівноважувати свої сили, постійно підводити позитивний моральний і фізичний баланс свій – це закон усього сущого» [4, с. 66]). Ідея сталого розвитку представлена у вченні В. Винниченка поняттям «колектократія» («Слово за тобою, Сталіне!», 1950) – ідея кооперативної форми виробництва, головними ознаками якої є вільна творча праця, відсутність найму та експлуатації, коли усі працівники підприємства є його власниками, а прибутки, за винятком належного державі, відповідно діляться між продуцентами. Ідея «отворченої, вільної праці» В. Винниченка є суголосною вченню А. Сахарова про світове порозуміння, «згладжування протиріч», «поглиблення взаємної допомоги», «конвергенцію» [15], оскільки у глобальних проблемах сучасності, на думку вченого, «людству загрожує занепад особистої і державної моралі ... а найбільш глибока, первинна причина лежить у внутрішній бездуховності» [14, с. 37-38]. Ідея сталого розвитку як створення світового політичного співтовариства розвинута у положеннях «інтегрального (теоцентричного) гуманізму» Ж. Марітена, який у другій половині ХХ століття аргументує необхідність створення такої співдружності тим, що якщо ні світ, ні самодостатність не можуть бути досягнуті окремими королівствами, націями або державами, то вони більше не є досконалими, а тому існує інше, більш високого рівня суспільство, здатне досягнути самодостатності. Це досконале політично організоване міжнародне суспільство буде зобов'язане поважати свободу (що є загальним благом світу) тих суб'єктів політичного, морального та культурного життя, які будуть його частинами [9, с. 181-182]. Філософ переконаний, що це буде дійсно всесвітня установа, захищена своїм статусом від втручання будь-якого уряду; вона буде водночас позбавлена влади. Виконуючи лише моральну функцію, вона повинна мати можливість усувати страх – страх інтриг, оточення, втрати престижу тощо, який шкодить діяльності міжнародних організацій. Отже, беручи до уваги те показне служіння моральному обов'язку, яке навіть найбільш цинічні уряди мають за необхідне, можливо колись, після того, як нові тяжкі випробування зроблять ситуацію ще більш безнадійною, – ідея такої вищої консультативної ради отримає можливість бути прийнятою всіма державами і урядами [9, с. 195]. Розмірковуючи над різними варіантами рішення глобальних проблем, А. Печчеї як засновник і перший президент Римського клубу головною називає зміну самої людини, її світоглядно-ментального рівня, бо «корінь їх (проблем – Н.Л.) у внутрішній кризі самої людини, її конфлікті з реально існуючим світом, – світом, який як ніколи стрімко і радикально змінюється прямо на очах. І людина волею-

неволею змушена визнати, що ключ до порятунку закладено у ній самій, у її власній внутрішній трансформації. Саме тут, а не десь у зовнішньому світі повинна вона черпати сили для боротьби із труднощами сучасного життя. А джерелом цих сил стане ясне і недвозначне розуміння того, як жити у гармонії з безперервно мінливим світом ... І лише Новий Гуманізм здатний забезпечити трансформацію людини, підняти її якості і можливості до рівня, який відповідає новій великій відповідальності людини у цьому світі» [13, с. 91-92].

У рамках концепції людського розвитку людина є не об'єктом, а суб'єктом розвитку. Спираючись на розширення варіантів вибору людини як головну цінність, концепція сталого розвитку передбачає, що людина повинна брати участь у процесах, які формують сферу її життєдіяльності, сприяти прийняттю і реалізації рішень, контролювати їх виконання. Концепція сталого розвитку з'явилася у результаті об'єднання трьох основних точок зору: економічної, соціальної та екологічної, які як елементи сталого розвитку повинні розглядатися збалансовано. Важливі також і механізми взаємодії цих трьох складових. Економічний і соціальний елементи, взаємодіючи один з одним, породжують такі нові завдання, як досягнення справедливості всередині одного покоління (наприклад, щодо розподілу доходів) та надання цілеспрямованої допомоги бідним верствам населення. Механізм взаємодії економічного та екологічного елементів породив нові ідеї щодо вартісної оцінки та інтерналізації (обліку в економічній звітності підприємств) зовнішніх впливів на навколишнє середовище. Нарешті, зв'язок соціального та екологічного елементів викликав інтерес до таких питань як внутрішньопоколінна і міжпоколінна рівність, включаючи дотримання прав майбутніх поколінь, та участі населення у процесі прийняття рішень. Однак, економічно-господарська діяльність згідно з ідеєю сталого розвитку повинна орієнтуватись не на зростання споживання ресурсів біосфери як самоціль, а на його раціоналізацію на основі принципу достатності; подальший розвиток повинен виходити не із збільшення матеріального виробництва, а з інтенсифікації господарства за рахунок інформаційних технологій. Високі темпи економічного зростання, з одного боку, є благом, оскільки вони забезпечують зростаючі потреби населення, а з другого – злом, бо вони спричиняють все більше техногенне навантаження на довкілля та його деградацію [16, с. 91]. Обов'язковою складовою сталого розвитку повинна стати виважена демографічна політика у різних країнах і регіонах, що становить демографічний аспект проблеми. Все більш помітну роль у стратегії

економічного зростання відіграють питання народонаселення, зокрема необхідності регулювання його приросту в країнах з високим рівнем народжуваності та недостатньо високим економічним розвитком. Включення питань народонаселення в економічні плани і стратегії розвитку не тільки прискорить темпи стабілізації і пом'якшить проблеми бідності, але й буде сприяти досягненню соціальних цілей у сфері народонаселення та підвищення якості його життя. Будь-яке господарське рішення повинно враховувати близькі і далекі його соціально-екологічні наслідки. Реальний природно-ресурсний потенціал біосфери обмежений. Тому необхідні певні норми і обмеження щодо його використання. Окрім того ефективність управлінських рішень стане значно вищою, якщо вони спиратимуться на достовірне прогнозування процесів соціально-економічного розвитку. При цьому керівництвом до дії має бути усвідомлення небезпечної межі, розуміння того, що людина за своїм призначенням, як висноває М. Мойсеев, не зовнішня щодо природи сила, яка може робити з нею, що заманеться, а виразник кульмінації у розвитку процесів самоорганізації існуючого. Сучасна наука і філософія свідчать про коеволюцію, тобто об'єктивну історичну взаємозалежність розвитку природи та людини, яка становить ноосферний імператив як засадничий для ідеї сталого розвитку – покладання межі виклику природі, на якому століттями будувалась концепція панування людини над своїм природним буттям. В умовах соціально-екологічної кризи цивілізації М. Мойсеев формулює одне із найважливіших завдань, яке стоїть перед великою наукою, – це сказати, що нам дозволено? Де ліміти допустимої активності людини у різних сферах її прикладання [10, с. 8]. У центрі концепції сталого розвитку стоїть людина, оскільки вона сама з її потребами є метою суспільної діяльності, і вона ж є основним фактором досягнення мети. Людина є біологічною істотою та носієм інтелекту, творцем і споживачем інформації (в широкому розумінні), що визначає її роль як невичерпного ресурсу розвитку. Людина, як особливий вид ресурсів, не тільки наділена інтелектом, але й здатна робити вибір. Тому перехід людства до сталого розвитку приведе до гармонізації взаємодії з природою усієї світової спільноти, формування сфери розуму (ноосфери), а мірою національного та індивідуального багатства стануть духовні цінності і знання людини, яка житиме в гармонії з навколишнім середовищем. В. Лутай трактує дане завдання як основне питання сучасної філософії: «Основним питанням сучасної філософії, рішення якого стало головним і для усього людства, є досягнення неантагоністичного вирішення тих найгостріших суперечностей, які

виникли у взаємодії людства і природи, між основними соціумами, між суспільством і особистістю» [8, с. 5]. Філософ переконаний, що розробка сучасної філософсько-методологічної парадигми діяльності людства вимагає, перш за все, вирішити суперечності між сциєнтично-технократичним напрямом і гуманістично-антисциєнтичним, адже саме домінування в останні століття цінностей сциєнтично-технократичних стало важливою причиною виникнення і загострення глобальних проблем. Постулати гуманістично-антисциєнтичного напрямку, який К.-О. Апель умовно, в лапках, окреслив поняттям «екзистенціалізм» [1, с. 368] на протигагу сциєнтично-технократичному утвєрджують у вїдношеннї до задоволення матерїальних інтересїв прїоритет вищих духовних загальнолюдських цїнностей, заснованих на поняттях «добра», «краси», «любовї», «свободи», «рївностї» тощо. Однак, принцип прїоритету загальнолюдських цїнностей, який є характерним для інтелектуальних стратегїй сучасностї, має суперечливу природу. Як зазначає С. Кримський, інтерпретація цього прїоритету як переваги або диктату авторитету зовнїшнього інтересу свїтового спїтоварїства перед внутрїшнїми проблемами народїв обтяжена негативним наслїдками не меншого масштабу, нїж зворотне утвєрдження базисностї рєгїональних проблем. А тому раціональна реалїзація принципу прїоритету загальнолюдських цїнностей у новому мисленнї сучасностї передбачає не приниження внутрїшньорєгїонального перед глобальним, а навпаки звеличення конструктивної діялностї конкретних спїтоварїств до загальнолюдських цїнностей свїтового спїтоварїства – колективне, індивїдуальне втїлюється в індивїдуальне [7, с. 184].

Таким чином, ідея сталого розвитку у сучасному баченнї ХХІ ст. ставить перед людством проблему: шляхом просвітництва, освїти і виховання переходу до нової парадигми життєдіялностї, теоретична розробка якої належить філософї, яка з часу свого виникнення завжди вїдїгравала роль теоретико-рефлексїйного аналізу свїтогляду і його розвитку, тож і у вїршеннї глобальних проблем їй належить надзвичайно важлива роль. Нова парадигма нашої діялностї вимагає суттєвих змін у тїй системї свїтоглядних цїнностей, якї і визначають цю діялність. У філософсько-культурологічному баченнї традиційнї стереотипи й орієнтири життєдіялностї людини та спїлноти повиннї замїнюватись новими поглядами, зокрема потрібен перегляд антропоцентричного «споживацького» пїдходу у природокористуваннї, утвєрдження у свїдомостї людини розумїння єдностї особистїсних, національно-рєгїональних цїнностей і

глобальних загальнолюдських пріоритетів, водночас як і відчуття екзистенційної вини і відповідальності за все, що відбувається у світі.

Література:

1. *Апель К.-О.* Априорі спільноти комунікації та основи етики. До проблеми раціонального обґрунтування етики за доби науки / К.-О. Апель // Сучасна зарубіжна філософія: Течії і напрями [Хрестоматія; Упорядн. В.В. Лях, В.С. Пазенок]. – К.: Ваклер, 1996. – 428 с.
2. *Булатов М.* Ноосфера / М. Булатов // Філософський енциклопедичний словник [за ред. Шинкарука В.І.] – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
3. *Винниченко В.* Щоденники (1926–1927) / В. Винниченко // Київська старовина. – № 3. – 2000. – С. 153-166.
4. *Винниченко В.* Щоденники (1928–1930) / В. Винниченко // Київська старовина. – № 4. – 2000. – С. 62-73.
5. *Заблоцький В.* Розвитку стійкого концепція / В. Заблоцький // Філософський енциклопедичний словник [за ред. Шинкарука В.І.] – К.: Абрис, 2002. – С. 554-555.
6. *Кармазін В.* Стабільний розвиток економіки – запорука технологічного прориву України // Економічний вісник НТУУ «КПІ». – № 7. – 2010. – С. 33-36.
7. *Кримський С.* Запити філософських смислів / С.Кримський [монографія]. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – 240 с.
8. *Лутай В.* Основной вопрос современной философии. Синергетический поход. – К.: Издатель ПАРАПАН, 2004. – 156 с.
9. *Маритен Ж.* Человек и государство. – М.: Идея-Пресс: Дом интеллектуальной книги, 2000. – 196 с.
10. *Моисеев Н.Н.* Экология, нравственность и политика // Вопросы философии. – № 5. – 1989. – С. 3-25.
11. *Мужилко О.О.* Основні витоки ідеї сталого розвитку та шлях переходу України на принципи сталого розвитку // Державне управління: удосконалення та розвиток [електронне наукове фахове видання]. – № 7. – 2011. – Режим доступу: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=300>.
12. *Наше общее будущее* [Доклад председателя Всемирной комиссии по вопросам окружающей среды и развития Гро Харлем Брунтланд; Генеральная Ассамблея Организации Объединенных Наций. – 4 августа 1987 г. – 412 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/ru/ga/pdf/brundtland.pdf>.
13. *Печчеи А.* Человеческие качества [Перевод с англ.]. – М.: «Прогресс», 1980. – 302 с.

14. *Сахаров А.* Мир через полвека // Сахаров А.Д. Мир, прогресс, права человека [Ст. и выступл.]. – Л.: Сов. писатель, 1990. – 128 с.

15. *Сахаров А.* Размышления о прогрессе, мирном сосуществовании и интеллектуальной свободе // Сахаров А.Д. Тревога и надежда. – М.: Интер-Версо, 1991. – С. 11-47.

16. *Топчієв О.Г.* Основи суспільної географії: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с.

17. *Чалчинський В.* Особливості правового забезпечення сталого розвитку України в перехідний період // Вісник Академії управління МВС. – 2010. – № 3 (15). – С. 109-114.